
HAKEN EN OGEN AAN HET BEGRIP IDEOLOGIE

Q. J. Munters

Naar aanleiding van het verschijnen van:

Jorge Larrain, *The Concept of Ideology*. London: Hutchinson & Co (Publ.) Ltd, 1979 (256 blz.1);

B. A. G. M. Tromp, *De ontstaansgeschiedenis van het woord ideologie*. Onderzoeksrapport BT-1-1980. Eindhoven: Onderafdeling der Wijsbegeerte en Maatschappijwetenschappen TH Eindhoven, 1980 (25 blz.1);

Anthony Giddens, *Central Problems in Social Theory. Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. London: Macmillan, 1979 (294 blz.1).

Men zou zich overgeven aan een volstrekte illusie, wanneer men het voor mogelijk zou houden, een eenduidige definitie van ideologie te ontwikkelen en daarbij tevens volledig recht te doen aan de bonte verscheidenheid van betekenissen die – zowel binnen de sociale wetenschappen als daarbuiten – aan deze term zijn en worden toegekend. Clifford Geertz merkte eens fijntjes op: 'It is one of the minor ironies of modern intellectual history that the term "ideology" has itself become thoroughly ideologized'.¹ Men beluistert in deze uitspraak iets pejoratiefs, zoals dat ook het geval is in de overigens nogal vlakke formulering van iemand als Julius Gould: 'ideology is a pattern of beliefs and concepts (both factual and normative) which purport to explain complex social phenomena with a view directing and simplifying socio-political choices of individuals and groups.'² Hier staat ideologie, hoewel eraan gerelateerd, toch naast en tegenover de feitelijke werkelijkheid; kenmerkend voor een ideologie wordt geacht dat deze van die feitelijke werkelijkheid een tot op zekere hoogte vertekend beeld geeft.

Tot zover is er nog niks bijzonders aan de hand. Anders wordt het, wanneer men ideologie niet zozeer koppelt aan een *vertekend* beeld als wel aan een al dan niet opzettelijk maar in ieder geval wel *stelselmatig vervalst* beeld van de werkelijkheid. Men heeft het dan vaak niet langer over een misschien betreurenswaardige maar nu eenmaal nooit helemaal te vermijden discrepantie tussen feitelijke en beleefde werkelijkheid, maar over een door zekere belangen gestuurde vorm van misleiding. Met name in het continentale Europese denken komt men allerlei varianten van een dergelijke ideologie-opvatting tegen.

In het licht van het bovenstaande is de ontstaansgeschiedenis van het woord ideologie in zoverre curieus, dat degene die er in 1796 of 1797 als eerste mee werkte, Antoine Louis Claude Destutt de Tracy (1754-1836), iets heel anders voor ogen had. Deze was van mening dat 's mensen begrip van de feitelijke werkelijkheid in hoge mate versluierd wordt door bijgeloof, irrationalisme, abstracte metafysica en vooroordelen. Hij zag in de ideologie *een positieve wetenschap van de ideeën*,³ die tot taak had om daarmee af te rekenen en aldus bij te dragen aan de constructie van een rationale samenleving.

Hoewel deze denkbeelden op sommige punten enige gelijkenis vertonen met die welke enkele decennia later door Auguste Comte naar voren zouden worden gebracht, mag men daaraan niet de conclusie verbinden dat ze slechts typerend waren voor het denken in Frankrijk van het begin van de 19de eeuw. In feite speelden ze toen al een paar eeuwen in het Europese denken. Met de toegenomen maatschappelijke differentiatie en het niet langer gemeengoed-zijn van allerlei op religieuze vooronderstellingen en/of abstracte metafysische denkbeelden berustende interpretaties van de werkelijkheid, groeide vanaf de middeleeuwen overal de behoefte aan wetenschappelijke (lees: accurate) kennis. Aanvankelijk betrof het daarbij vooral kennis van de natuur, maar gaandeweg daarnaast ook kennis van wat wij nu de sociale werkelijkheid plegen te noemen. Machiavelli, Bacon, Hobbes, Helvetius, Holbach en vele anderen hadden daar, ieder op zijn eigen manier, al uiting aan gegeven voordat Destutt de Tracy zijn nieuwe wetenschap ten doop hield. Zij allen zijn als warme pleitbezorgers te beschouwen voor wat laatstgenoemde voorstond: het bevorderen van een kritische houding tegenover alles wat een belemmering vormt voor het juiste zicht op de werkelijkheid. Destutt de Tracy en enkele andere liberalistische Franse intellectuelen (onder wie Condorcet, Turgot, Canabis, Say en Constant) speelden in het Frankrijk van rond en vlak na de Revolutie van 1789 een niet onbelangrijke politieke rol. Mede door hun toedoen kwam Napoleon aan de macht. En het was deze zelfde Napoleon die het woord ideologie in een negatieve betekenis gebruikte. Hij noemde degenen die hem in het zadel hadden geholpen maar zich daarna tegen zijn despotistische aspiraties keerden, 'ideologen', hen verwijtend dat zij werkelijkheidsvreemde idealen koesterden die niet pasten bij de materiële belangen van de post-revolutionaire Franse samenleving.⁴ De ongunstige bijklank die de term ideologie door toedoen van Napoleon kreeg is sindsdien eigenlijk nooit meer helemaal verdwenen. Ideologie sloeg niet langer op een *kritische houding* tegenover misleidende voorstellingen van de werkelijkheid, maar veeleer op *die voorstellingen zelf*.

Nog even terugkomend op Destutt de Tracy en zijn kring, moet gezegd worden dat het vanuit die hoek weliswaar vaak zo werd voorgesteld dat zekere autoriteiten (meer nog de clerus dan de adel) als de belangrijkste verborgen misleiders optraden, maar dat dit niet wegnam dat 's mensen vertekende kijk op

de werkelijkheid toch eerst en vooral een zaak van het subject was, een soort van deformatie van het bewustzijn dat de werkelijkheid-zoals-die-werkelijk-is niet vermocht te vatten. Tegenover deze min of meer subjektivistische benadering (waarvan Freud, Pareto en anderen later allerlei varianten te zien zouden geven) is een meer objectivistische te plaatsen: het is niet zozeer het subject dat de werkelijkheid vervormt, maar omgekeerd veeleer de werkelijkheid die zich in een schijngestalte aan het subject presenteert.

In zekere zin treffen we bij Marx beide benaderingen tegelijk aan. Aan de ene kant is er een heersende klasse die – in overeenstemming met de eigen belangen – het proletariaat een versluierd beeld van de werkelijkheid voorhoudt; aan de andere kant is er een proletariaat dat zich dit laat welgevallen, onmachtig als het is om het misleidende karakter van het voorgehouden beeld te doorzien. Voor het proletariaat verschijnen de mensen en hun verhoudingen 'wie in einer Camera Obscura auf den Kopf gestellt'.⁵

Marx gebruikt de term ideologie dus in een betekenis die men negatief kan noemen voor zover deze betrekking heeft op misleidende kennis van de werkelijkheid. Lenin vult later aan en verbreedt de visie van Marx door te stellen dat er niet slechts sprake is van een bourgeois-ideologie (die in feite dient ter verdediging, rechtvaardiging en bevordering van de belangen van de kapitalisten), maar evengoed van een ideologie van het proletariaat met een vergelijkbare functie. Dit betekent dat er naast een ideologie-begrip met een negatief voorteken plaats wordt ingeruimd voor een positief te waarderen ideologie-begrip. Vooral in Oost-Europa heeft deze verruiming ingang gevonden. De belangrijkste consequentie hiervan is wellicht, dat het begrip hierdoor zijn oorspronkelijke kritische notie verloor en daarmee min of meer synoniem met *Weltanschauung* werd.

Strikt genomen kent Marx dus alleen aan de bourgeois-ideologie de status van ideologie toe. Lenin gaat spreken van ideologieën, in het meervoud dus. Vandaag de dag is dit algemeen gebruikelijk, zonder dat dit overigens impliceert dat degenen die de meervoudsvorm gebruiken daarmee ook automatisch bedoelen te zeggen dat er 'goede' en 'slechte' ideologieën zijn te onderscheiden. Maar al te vaak wordt van *alle* ideologieën op een min of meer denigrerende toon gesproken – omdat ze een verwrongen, niet-wetenschappelijk verantwoord beeld van de werkelijkheid bieden, omdat ze bepaalde klassebelangen versluiierend verklaren of legitimeren of omdat men er om een andere reden gewoon 'tegen' is – zonder dat er, zoals bij Marx, één bepaald referentiepunt is dat het ontstaan en voortbestaan van de betreffende ideologie zou kunnen helpen verklaren. Zo spreekt bijvoorbeeld de zich overigens Marxist noemende Siep Stuurman ogenschijnlijk met groot gemak over 'de fascistische ideologie', 'de PvdA-ideologie', 'godsdienstige ideologieën', 'de seksistische ideologie' enz.⁶

Het was een goed idee van Bart Tromp om, bezig aan een omvangrijk studieproject dat moet uitmonden in een dissertatie over ideologie-theorieën in de sociale wetenschappen, alvast over te gaan tot publikatie van een voorstudie over *De ontstaansgeschiedenis van het woord ideologie*.

Hij besteedt daarin veel aandacht aan de hierboven al genoemde denkbeelden van Destutt de Tracy en diens geestverwanten. Nu worden die denkbeelden weliswaar in vrijwel alle serieuze verhandelingen over het ideologie-begrip ook al besproken, maar steeds gebeurt dat toch min of meer hap-snap. Tromp gaat grondiger te werk; hij duikt in de literatuur, raadpleegt bronnen waarvan ik het bestaan zelfs niet vermoedde en slaagt erin om verschillende lacunes in de tot dusver beschreven ontstaansgeschiedenis op te vullen en allerlei misverstanden en onduidelijkheden weg te nemen of op te helderen. Hij laat duidelijk zien dat de verwarring rond het ideologie-begrip niet van vandaag of gisteren is maar al begint bij Destutt de Tracy zelf. Deze gebruikte het woord, zoals gezegd, in de eerste plaats ter aanduiding van de *wetenschap der ideeën* in zijn algemeenheid – een wetenschap overigens die zich niet alleen of primair zou moeten richten op het opsporen van de eigenschappen van betrouwbare kennis en van de mogelijkheden om die te verwerven, maar die ook en vooral een bijdrage zou moeten leveren aan een rationele inrichting van de samenleving (Tromp, p. 9). Als Destutt de Tracy echter overgaat tot het schetsen van de elementen en de opbouw van deze wetenschap, blijkt dat hij onder ideologie bovendien de *studie van de structuur van de kennis* verstaat, en in de derde plaats nog de eigenlijke (sensationalistische, dat wil zeggen: geheel van gewaarwordingen uitgaande) *kentheorie* die hij voorstaat (p. 8, 21).

Dit is inderdaad nogal verwarrend. Misschien moeten we er daarom maar blij mee zijn dat deze drie oorspronkelijke betekenissen van het woord ideologie inmiddels uit het wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke taalgebruik zijn verdwenen.

Nog niet eerder vond ik de talrijke ideologie-concepties die *na* Destutt de Tracy ingang vonden in het bestek van ruim 200 bladzijden zo kundig, goed-gedocumenteerd en systematisch besproken en geanalyseerd als in het onlangs verschenen boek van Jorge Larrain, *The Concept of Ideology*. De schrijver werd in 1942 in Santiago geboren en week in 1973 naar Engeland uit; hij doceert nu sociologie aan de universiteit van Birmingham. Larrain bespreekt in zijn boek de ideologie-opvattingen van zulke uiteenlopende figuren als Marx, Durkheim, Lukács, Gramsci, Freud, Pareto, Mannheim, Goldmann, Lévi-Strauss, Althusser en Habermas op een manier die bewondering afdwingt: rustig, zonder ook maar een enkel ogenblik saai of langdradig te worden, scherpzinnig, argument tegenover argument plaatsend, alert, steeds op zoek naar verderreikend inzicht. Daarmee bedoel ik niet te zeggen dat hij steeds werkt met eigen argumenten,

ontleend aan een eigen, tevoren geëxpliceerde ideologie-conceptie. Over zijn eigen denkbeelden laat hij zich pas aan het eind van zijn boek uit. Hij volgt het ideologie-debat dat met Marx begon zo nauwgezet mogelijk en probeert de sterke en de zwakke kanten aan te wijzen van de argumenten die in dat debat door marxisten, neo-marxisten, historicisten, positivisten, structuralisten enz., naar voren zijn gebracht. Op die manier presenteert hij ons een stuk intellectuele geschiedenis die van begin tot eind boeit.

Het laatste hoofdstuk draagt de titel 'Ideology and science: Marx and the contemporary debate'. Larrain ziet in wetenschap en ideologie geen diametrale tegenstelling. Omdat wetenschap zèlf een werkelijkheidsinterpretatie is, kan niet worden volgehouden dat het bij wetenschap om een heel apart terrein van kennis gaat en dat die kennis, anders dan andere kennis, niet geconditioneerd zou zijn door de context waarbinnen zij wordt gevormd. En ideologie is niet simpelweg een 'vergissing' die met behulp van wetenschappelijke kennis wel even gecorrigeerd zou kunnen worden. Daarom is het volgens Larrain onmogelijk om 'foutieve' ideologische werkelijkheidsinterpretaties langs wetenschappelijke weg aan de kaak te stellen. 'Science itself cannot overcome ideology' (p. 210). Ideologieën kunnen langs wetenschappelijke weg hoogstens worden geanalyseerd.

Maar als wetenschap en ideologie dan geen zuivere tegenstelling vormen, staan ze dan misschien vlak bij elkaar? Ook die opvatting (die o.a. bij Mannheim is terug te vinden) vindt bij Larrain geen bijval. Er bestaat wel degelijk een verschil. Dat verschil is, het zij herhaald, niet gelegen in het normatieve karakter van de ideologie en de 'neutraliteit' van wetenschappelijke kennis. Zulk een verschil is, gelet op de sociale bepaaldheid van alle kennis – inclusief wetenschappelijke kennis – uiteindelijk meer van graduele dan van principiële aard. Het werkelijke verschil is van een geheel andere orde: 'While science penetrates the appearances of reality to reach the inner connections, ideology remains trapped in the former and conceals the latter' (p. 211). Daarin schuilt het principiële verschil.

Om die reden kunnen ideologieën heel goed de gedaante van een wetenschap aannemen, maar is tegelijkertijd het omgekeerde een onmogelijkheid. Het is ook onzin om te beweren dat de sociale wetenschappen ideologischer zouden zijn dan de natuurwetenschappen. 'Science is not in itself ideological', schrijft Larrain zeer terecht (p. 211). Het punt is slechts dat, ofschoon wetenschappen op zichzelf genomen geen ideologieën zijn, dit niet wegneemt dat wetenschappelijke kennis voor ideologisch gebruik aangewend kan worden. Men kan overigens in twijfel trekken of Larrain gelijk heeft wanneer hij veronderstelt dat de bevindingen van de sociale wetenschappen zich, met name vanwege het bijzondere karakter van hun studie-object, gemakkelijker lenen voor ideologisch gebruik dan die van de natuurwetenschappen. Persoonlijk geloof ik niet dat de

aard van het studie-object er veel te doet en dat het meer de aard is van de in het geding zijnde belangen, die bepalend is voor het soort van wetenschappelijke kennis dat voor ideologische doeleinden wordt aangewend.

Hoewel het Anthony Giddens in zijn nieuwste boek, *Central Problems in Social Theory*, meer om het ontwerp van een handelings- en structuurtheorie dan om iets anders te doen is, wijdt hij niettemin ruim dertig bladzijden aan een beschouwing over ideologie en bewustzijn. Zoals nog zal blijken, betekent dit allerminst dat hij daarmee een zijpad is ingeslagen.

Giddens constateert dat het ideologie-begrip in de sociale wetenschappen voornamelijk in tweeërlei zin is en wordt gebruikt: in contrast met *wetenschap* en/of contrast met *deelbelangen*. De eerstgenoemde relatie vindt hij om een aantal redenen het minst interessant en theoretisch het minst vruchtbaar. Kennistheoretisch is het immers onmogelijk om ideologie en wetenschap haarscherp van elkaar te onderscheiden. Men kan van ideologieën niet zomaar zeggen dat ze 'onwetenschappelijk' zijn. 'To attempt to conceptualise ideology in such a way places too great a burden upon its proponents to separate science or 'valid knowledge' in a distinct and unchallengeable manner from the excuses or pretensions of ideology' (p. 185). Omdat er buiten de criteria die binnen de betreffende 'level of discourse' kunnen zijn overeengekomen geen andere criteria te vinden zijn, met behulp waarvan op aanvaardbare wijze de wetenschappelijkheid (validiteit) van wetenschappelijke uitspraken kan worden getoetst, d.w.z. van die uitspraken kan worden vastgesteld dat zij ontsnapt zijn aan hun contextuele bepaaldheid, daarom doen we er volgens Giddens verstandig aan, het oude idee van de Verlichting om ideologie te contrasteren met wetenschap los te laten (p. 186).

Vervolgens onderzoekt hij de vruchtbaarheid van de andere polariteit: ideologie-deelbelangen. Als het kennistheoretisch moeilijk is om ideologie en wetenschap van elkaar te onderscheiden, is niet veel heil te verwachten van 'wetenschappelijke' ideologie-kritiek. Zoals we al eerder zagen, kwam ook Jorge Larrain tot die conclusie. Nu waren gelijk bekend ook bij Marx de verwachtingen op dit punt niet hooggespannen. Veel méér was Marx geïnteresseerd in de relatie ideologie-deelbelangen. De moeilijkheid die zich daarbij echter weer voordeed, was dat ook Marx beschuldigd kon worden van een ideologische stellingname; hij kon immers moeilijk aannemelijk maken dat alleen de bourgeoisie bepaalde klassebelangen langs ideologische weg trachtte te legitimeren en veilig te stellen. Giddens koerst nu even naar Habermas en diens opvatting dat zich in een zogeheten 'ideale spreek situatie' met volledige *Herrschaftsfreiheit* een ideologie-vrije ruimte zou voordoen. Giddens gelooft niet in de mogelijkheid daarvan, omdat naar zijn mening overal waar mensen met elkaar omgaan de factoren macht en hegemonie een rol spelen en bepaalde deelbelangen met el-

kaar in botsing komen. Dat brengt hem ertoe, het voor weinig zinvol te houden om de term ideologie te reserveren voor symbool-systemen of ideeën-complexen die aangediend worden als algemeen geldig maar die in feite verhullen dat ze dienen ter rechtvaardiging van de belangen van een bepaalde groep. Door het zo voor te stellen, suggereer je al gauw dat het bij ideologieën om zeer bepaalde complexen van opvattingen, overtuigingen, waarden enz. gaat – en dat dient nu juist vermeden te worden, vindt Giddens. 'In the approach I wish to suggest there is, strictly speaking, no such thing as *an* ideology: there are only ideological aspects of symbol-systems' (p. 187).

Wil men een ideologie bestuderen, of, juister geformuleerd, wil men de ideologische aspecten van bepaalde symbool- of denksystemen bestuderen, dan gaat het erom dat men onderzoekt. 'how structures of signification are mobilised to legitimate the sectional interests of hegemonic groups' (p. 188).

Wat bedoelt Giddens hier precies? Hij legt eerst uit, wat hij onder 'interests' (belangen) verstaat. Die moeten niet vereenzelvigd worden met wensen of verlangens. Immers, men kan zich situaties voorstellen waarin mensen wensen koesteren die niet in hun belang zijn. (Giddens laat helaas na, daarvan voorbeelden te geven). Wel kan men zeggen dat wensen en belangen logisch aan elkaar verbonden zijn, in de zin dat wensen aan de basis van belangen liggen. 'To say that A has an interest in a given course of action, occurrence or state of affairs, is to say that the course of action, etc. facilitates the possibility of A achieving his or her wants. To be aware of one's interests, therefore, is more than to be aware of a want or wants; it is to know how one can set about trying to realise them' (p. 189).

Nu kan men van collectiviteiten niet zeggen, dat zij een wil, een wens, een verlangen of een mening hebben. Die hoedanigheden kunnen alleen subjecten, individuen, hebben. Bestaan er derhalve geen 'objectieve belangen'? Jawel, zegt Giddens, als men maar niet de fout begaat, belangen en wensen aan elkaar gelijk te stellen. 'Interests presume wants, but the concept of interest concerns not the wants as such, but the possible modes of their realisation in given sets of circumstances; and *these* can be determined as 'objectively' as anything else in social analysis' (p. 189). Zo min als collectiviteiten een wil of een wens kunnen hebben, zo min kunnen zij, strikt genomen, belangen hebben. Het is echter wel mogelijk om te spreken van door meerderen gedeelde belangen: mensen hebben vanwege hun lidmaatschap van bepaalde groepen of klassen vaak allerlei belangen met anderen uit die groepen of klassen gemeen.

Ideologie-analyse is mogelijk op twee niveaus: op het institutionele en op het gedrags-niveau. In het eerste geval gaat het erom, vast te stellen hoe symbolische ordes (instituties) steun bieden aan bestaande machtsverhoudingen. Op welke wijzen worden die machtsverhoudingen gelegitimeerd? Op welke wijzen wordt 'overheersing' (domination) bevestigd? Begeeft men zich meer op het gedrags-niveau, dan let men vooral op de kunstgrepen die door actoren worden toege-

past om de eigen deelbelangen veilig te stellen of te bevorderen.

Aan het slot van zijn betoog maakt Giddens nog een enkele opmerking over *the end of ideology*. Gaan wij een ideologie-loze toekomst tegemoet? Het antwoord moet natuurlijk ontkennend luiden, tenminste als het in feite gaat om de vraag of er een tijdperk voor de deur staat waarin 'de wetenschap' het definitief gaat winnen van vooroordeel, ongefundeerd geloof of *unreason*. Het antwoord moet eveneens ontkennend luiden, wanneer men denkt in de richting van een toekomst zonder de verschijnselen macht en overheersing. Zolang die er zijn, zal er behoefte blijven bestaan aan een rechtvaardiging ervan. Wie meent dat het tijdperk van het einde van de ideologie in zicht is, krijgt van Giddens het advies om zich af te vragen of de proclamatie van dat ideologie-loze tijdperk zelf wel ideologie-vrij is. 'Any type of political discourse, including Marxism, which anticipates an end to ideology, carries thereby the potentiality of becoming itself ideological' (p. 197).

Als docent/begeleider van een werkcollege over 'Ideologie en Macht' met doctoraalstudenten sociologie heb ik mij de afgelopen maanden nogal intensief bezig gehouden met de literatuur over ideologie als begrip en als verschijnsel. Wat mij daarbij vooral opviel, was het verschil in benadering tussen Noordamerikaanse en Westeuropese auteurs. Eerstgenoemden zijn om begrijpelijke redenen minder geworteld in het Europese denken van vóór en na Marx of weten daar niet zo goed raad mee en neigen er, misschien mede daardoor, nogal eens toe om de term ideologie te gebruiken in de vlakke betekenis van 'beliefsysteem', 'characteristic mode of thinking', 'conception of the world' e.d. In de Westeuropese ideologie-literatuur is die neiging in het algemeen veel minder duidelijk bespeurbaar en is er überhaupt minder sprake van een behoefte om onder ideologie bepaalde concrete bewustzijnsinhouden te verstaan. Niet de cognitieve inhouden *als zodanig* trekken de voornaamste belangstelling, maar de mogelijkheden om *ideologische aspecten* daarvan bloot te leggen en te analyseren.

Dat Giddens goed in dit beeld past, behoeft geen nadere toelichting meer. Tromp moet, zoals gezegd, zijn hoofdstudie over ideologie-theorieën in de sociale wetenschappen nog publiceren; als de voortekenen echter niet bedriegen, zal ook hij zich laten kennen als een echte representant van het Europese denken. En Larrain, tenslotte, moge dan afkomstig zijn uit Latijns-Amerika, hij geeft er blijk van buitengewoon goed op de hoogte te zijn van de Europese denktraditie – en dat niet alleen: hij blijkt zich die ook te hebben eigen gemaakt.

Noten

1. Clifford Geertz, 'Ideology as a Cultural System', in: David E. Apter (ed.), *Ideology and Discontent*, New York: Free Press, 1964, p. 47.
2. Julius Gould & William L. Kolb, *A Dictionary of the Social Sciences*, New York: Free Press, 1964, s.v. 'Ideology', p. 315.

3. A. L. C. Destutt de Tracy, *Eléments d'idéologie*, Paris: Madame Lévi Libraire, 1801, 1827. Destutt de Tracy streefde – althans op papier – voor zijn wetenschap van de ideeën een precisie na die vergelijkbaar zou moeten zijn met die van de natuurwetenschappen. Ideeën berusten volgens hem op sensaties (gewaarwordingen); vandaar dat hij de ideologie opvatte als een onderdeel van de zoölogie.

4. George Lichtheim, *The Concept of Ideology and Other Essays*, New York: Random House, 1967, p. 5.

5. Karl Marx & Friedrich Engels, 'Die deutsche Ideologie', in *Marx-Engels-Werke*, Berlin: Dietz Verlag, Band 3, 1973, p. 26.

6. S. Stuurman, *Kapitalisme en burgerlijke staat: een inleiding in de marxistische politieke theorie*, Amsterdam: SUA, 1978, p. 155-188.

P.G. Swanborn

**Methoden van
sociaal-weten-
schappelijk
onderzoek**

Inleiding in
ontwerpstrategieën

Overzicht van strategieën en
procedures bij het ontwer-
pen van en de dataverzame-
ling in het sociaal-weten-
schappelijk onderzoek.

f 39,50

boom
in de boekhandel